

POŻEGNANIA

Życie pośród srebrzyków¹ – wspomnienie o Profesorze Henryku Klamie (1957–2020)

12 sierpnia 2020 roku, po ciężkiej chorobie, odszedł Profesor dr hab. Henryk Paweł Klama – briolog, hepatikolog, geobotanik. Przez większą część swojego zawodowego życia, od 1995 r. do śmierci, związany był z Akademią Techniczno-Humanistyczną (ATH) w Bielsku-Białej. Profesor Henryk Klama zajmował się wątrobowcami – ich rozmieszczeniem, ekologią i ochroną. Tej grupie roślin poświęcił swoje najważniejsze rozprawy – doktorską (*Wątrobowce zachodniej części Beskidu Żywieckiego – rozmieszczenie i ekologia*, 1989, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu; promotor prof. Jerzy Szweykowski) oraz habilitacyjną [*Distribution patterns of liverworts (Marchantiopsida) in natural forest communities (Białowieża Primeval Forest, NE Poland)*, 2002; Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, kolokwium w 2003 r.].

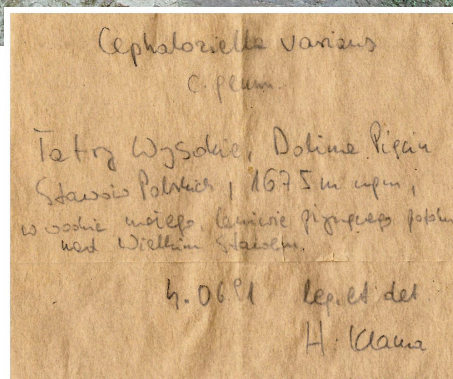
Śp. Henryk Klama urodził się 12 września 1957 r. w Lublińcu (obecne województwo śląskie). Jego rodzinną miejscowością były Herby. W 1976 r. ukończył Liceum Ogólnokształcące im. A. Mickiewicza w Lublińcu i rozpoczął studia na Wydziale Biologii i Ochrony Środowiska Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pracę magisterską pt. „*Roślinność rezerwatów przyrody województwa częstochowskiego*” obronił w 1981 r. w Zakładzie Geobotaniki i Ochrony Przyrody UŚ pod kierunkiem prof. dra hab. Floriana Celińskiego. Aktywność zawodową rozpoczął w 1980 r. (będąc jeszcze na V roku studiów), na Uniwersytecie Śląskim (do 1982 r.) jako pracownik inżynierjno-techniczny, a później asystent stażysta. W latach 1982–1995 pracował na Śląskiej Akademii Medycznej jako farmaceuta, starszy asystent, a później adiunkt. Od 1995 r. związał się z Wydziałem Inżynierii Włókienniczej i Ochrony Środowiska Politechniki Łódzkiej Filii w Bielsku-Białej, która po zmianach organizacyjnych w 2001 r. przekształciła się w Akademię Techniczno-Humanistyczną. Profesor H. Klama pełnił szereg ważnych kierowniczych funkcji na swojej uczelni. Od 2004 r. był Dyrektorem Instytutu Ochrony i Inżynierii Środowiska, a od 2009 r. Kierownikiem Zakładu Zrównoważonego Rozwoju Obszarów Górskich w tym instytucji. W latach 2006–2008 pełnił funkcję Prorektora ds. Dydaktycznych ATH, a od 2008 do 2016 (dwie kadencje) – Prorektora ds. Studenckich i Kształcenia ATH. Ponadto, od 2007 r.

¹ Srebrzyki – polska nazwa zaproponowana przez Profesora Henryka Klamę w 2006 r. dla gatunków z rodzaju *Gymnomitrium* Corda (*Gymnomitriaceae* H. Klinggr.); w kraju rodzaj ten obejmuje siedem gatunków wątrobowców liściastych występujących wyłącznie w obszarach górskich (Karpatach i Sudetach).

był członkiem Rady Naukowej Instytutu Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, a w latach 2007–2010 – członkiem Komitetu Botaniki PAN. To tylko najważniejsze pola jego aktywności. Dodać do tego należy członkostwa w towarzystwach naukowych polskich i zagranicznych oraz prace w szeregu komisji i rad naukowych. Tytuł profesora zwyczajnego uzyskał w 2015 r., a postępowanie awansowe prowadziła Rada Naukowa Instytutu Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

Profesor dr hab. Henryk Klama był autorem blisko 200 opublikowanych prac naukowych. W tej puli znajduje się m.in. 7 książek i monografii naukowych, 40 rozdziałów w monografiach i pracach zbiorowych, ponad 40 artykułów naukowych oraz 9 skryptów i podręczników akademickich. Przygotował także wydawnictwa zielnikowe – 43 fascykuly ekcykatów, dystrybuowanych z okazami zielnikowymi do 50 zielników zagranicznych i krajowych. Materiały do badań zbierał głównie w Karpatach, na Wyżynie Śląskiej oraz w północno-wschodniej Polsce. Jego aktywność zawodową cechował wysoki poziom naukowy, wyjątkowa rzetelność i skrupulatność. Za pracę doktorską H. Klama otrzymał nagrodę indywidualną trzeciego stopnia, przyznaną w 1990 r. przez Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej (publikacja ta ukazała się drukiem w 1996 r., w *Monographiae Botanicae*, w tomie 79). Za badania nad wątrobowcami Białowieskiego Parku Narodowego otrzymał w 1999 r. list gratulacyjny Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa. Jego macierzyste uczelnie (kolejno Uniwersytet Śląski, Śląska Akademia Medyczna oraz Akademia Techniczno-Humanistyczna) ponad dwudziestokrotnie wyróżniały H. Klame za pracę naukową, dydaktyczną lub organizacyjną. W 2006 r. został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi, w 2011 r. – Srebrną Odznaką AZS przyznaną przez Organizację Środowiskową Akademickiego Związku Sportowego w Katowicach, zaś w 2014 r. – Złotą Odznaką Honorową za Zasługi dla Województwa Śląskiego.

To tylko wybrane fakty z życia Profesora Henryka Klamy. Ja chciałbym wspomnieć Henryka jako specjalistę hepatikologa. Pamiętajmy jednak, że Jego botaniczny horyzont obejmował także szeroko rozumianą geobotanikę (głównie fitosocjologię) i ochronę przyrody. To wątrobowce były kluczem i początkiem naszej wieloletniej i serdecznej znajomości. Henryka poznałem w Białowieży w 2003 r., na warsztatach terenowych Sekcji Briologicznej Polskiego Towarzystwa Botanicznego. Pomimo dzielącej nas różnicy wieku nigdy nie utrwał dystansu, zawsze serdeczny, życzliwy, ciepły. Miał niezwykle „oko” do wątrobowców. Był świetnym florystą, w terenie dokładnie wyczuwał potencjalnie cenne mikrosiedliska roślin tej grupy. Oznaczał materiały zielnikowe z wielką starannością, w razie wątpliwości (a te wśród wątrobowców są nieustanne!) upewniał się i czekał z publikacją wyników. Tak było z nowymi gatunkami wątrobowców dla Polski, które publikował wiele lat po ich terenowym zbiorze. Jeden z nich, *Cephaloziella varians*, otrzymałem w Bielsku-Białej, podczas mojej „roboczej” wizyty, na długo przed wydrukowaniem tego doniesienia w prestiżowym *Journal of Bryology*. Spędziliśmy wtedy sporo czasu przy binokularze. Na szybko podzielił swoją darenkę *C. varians* i podarował mi dublet z odręcną adnotacją (zob. fotografie) i poleceniem szukania kolejnych stanowisk. Znamienne jest, że stanowisko pochodzi z Doliny Pięciu Stawów Polskich, miejsca najczęściej odwiedzanego w Tatrach po Morskim Oku, eksplorowanego przez briologów przynajmniej od drugiej połowy XIX w. Tuż przed śmiercią Henryka ukazuje

Profesor Henryk Klama. Od lewej: – na inauguracji roku akademickiego w Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej, 2010 r. (fot. archiwum Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej); – podczas rodzinnych wakacji na Słowacji, sierpień 2007 r. (fot. archiwum rodzinne H. M. P. Klama); – odręczna etykieta zbioru zielnikowego nowego dla Polski wątrobowca (zapis: *Cephaloziebella varians*, c. gemm.; Tatry Wysokie, Dolina Pięciu Stawów Polskich, 1675 m n.p.m., w wodzie małego, leniwie płynącego potoku nad Wielkim Stawem; 4.06.91, leg. et det. H. Klama) (fot. P. Górski)

się informacja o nowym dla Polski wątrobowcu, *Lophozipsops propagulifera*, który znalazł na Babiej Górze.

Najwięcej czasu poświęciliśmy na dyskusje o wątrobowcach tatrzańskich. „Kto nie zna Tatr [...] ten nie zna Polski” wołał Profesor Konstanty Stecki (1968, Tatry, w serii Przyroda Polska, str. 9). Każdy briolog dodałby – i wątrobowców!, gdyż w tym masywie jest ich największa krajowa różnorodność. Henryk miał dużą wiedzę o rozmieszczeniu gatunków tej grupy zarówno w Tatrach, jak i pozostałych pasmach i masywach karpaccich. Tu wykonał swoją pracę doktorską, pracował m.in. w masywie Babiej Góry, Paśmie Policy, Bieszczadach Zachodnich, opublikował szereg doniesień o florach rezerwatów w Karpatach. Przez kilka dni pracowaliśmy wspólnie w Tatrach Zachodnich. Wieczorami na Ornaku, z wielką nostalgią wspominał o swoich zebranych i nieopracowanych materiałach z Tatr, wspólnych pobytach w tym obszarze z Profesorem Jerzym

Szweykowskim. Wyraźnie tęsknił do zbiorów i jakby czekał na okres w swoim życiu, kiedy bez dodatkowych zobowiązań będzie mógł je opracować i opublikować. Ten czas w pełni nie nadszedł. Tylko część materiałów tatrzańskich zebranych przez Henryka została opublikowana. Jeszcze na początku 2019 r. pisał w listach, że oznacza wiele starych zbiorów m.in. M. Raciborskiego, E. Wołoszczaka, A. Żmudy i A. Pałkovej z zielnika Instytutu Botaniki im. W. Szafera w Krakowie, jak też materiały I. Rejment z Pogórza Cieszyńskiego i Beskidu Śląskiego (zdeponowane w Muzeum Śląskim w Katowicach). Wyniki tych rewizji przesądzą o występowaniu w Polsce niektórych gatunków wątpliwych. Tego już nie przeczytamy. Oznaczył również duży zbiór wątrobowców z Pasma Policy zebranych w końcu lat 70. ubiegłego wieku przez Profesora R. Ochyre. Miał on być przedmiotem osobnej publikacji ale, niestety, choroba i przedwczesna śmierć przerwały te prace. Opracowanie to zostanie przygotowane do druku przez R. Ochyre, z którym w 2018 r. prowadził uzupełniające badania w tym zachodniobeskidzkim paśmie. Na razie efektem ich wspólnych badań terenowych jest obszerne uzupełnienie do flory mchów Pasma Policy opublikowane w niniejszym tomie *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica* (str. 203–252), zawierające informacje o 15 nowych i 16 rzadkich gatunkach znalezionych w tym paśmie. Jest to pierwsza pośmiertnie opublikowana praca z Jego współautorstwem.

Najważniejszym naszym projektem było przygotowanie „czerwonej listy” wątrobowców Polski, opublikowanej w 2018 r. w *Cryptogamie, Bryologie*. Warto przy tej okazji dodać, że Henryk Klama był krajowym konsultantem („country contact”) Europejskiego Komitetu Ochrony Mszaków (European Committee for Conservation of Bryophytes – ECCB). Miał świetne rozeznanie w zakresie europejskich aktów prawnych, zasad i reguł stosowanych przy ewaluacji. Ponadto był autorem pierwszej polskiej listy chronionych wątrobowców do ministerialnego rozporządzenia z 2004 r. Przygotował także „trzecią edycję” czerwonej listy tej grupy roślin do monografii „Red list of plants and fungi in Poland”, wydanej w Krakowie przez Instytut Botaniki im. W. Szafera PAN w 2006 roku. Dodać do tego należy opublikowanie w 1996 r. pierwszej listy wątrobowców – reliktów niżowych lasów puszczańskich, przygotowanych na podstawie Jego badań w Białowieży. Te osiągnięcia Henryka są fundamentem ochrony wątrobowców i podstawą każdej waloryzacji przyrodniczej w Polsce! Możliwość przygotowania więc czwartego wydania czerwonej listy wspólnie z H. Klamą była dla mnie wielkim wyróżnieniem. Niezwykłym rysem jego stylu pracy była dokładność. Nie znosił „bylejakości”. Wszystkie spory wyjaśnialiśmy w długich uzasadnieniach pisanych tylko do naszego użytku wewnętrznego. To rozciągało w czasie pracę nad artykułem, ale i uświadamiało, co naprawdę wiemy o ocenianych gatunkach i odcinało od sfery emocji i wyobrażeń. Było też przyczynkiem do dalszych planów i przygotowywania koncepcji dużej monografii wątrobowców Polski. Te plany przerwała choroba Henryka.

Na koniec chciałbym podkreślić wielki wysiłek Henryka Klamy w wydaniu po śmierci prof. Jerzego Szweykowskiego jego nieukończonych „Krytycznej listy wątrobowców i glików Polski”, opublikowanej w 2006 r. w ramach serii *Biodiversity of Poland*, wydawanej przez Instytut Botaniki im. W. Szafera PAN w Krakowie. Jest to ważne opracowanie, drugie w historii kraju (pierwszym był blisko 600-stronicowy *Prodromus Florae Hepaticarum Poloniae* J. Szweykowskiego z 1958 r.). Profesor J. Szweykowski nie ukończył swojego dzieła przed tragiczną śmiercią w 2002 r. Henryk włożył w ten projekt wiele pracy, a Jego

rola była kluczowa w ukazaniu się tego wydawnictwa. Z całą pewnością Henryk Klama był ukrytym współautorem tej publikacji, którego udział – poprzez pominięcie współautorstwa – był niedoceniony. Byłem tym bardzo zaskoczony. To tylko podkreśla, jak skromnym był człowiekiem. W tym samym tomie *Biodiversity of Poland* Henryk opublikował także dwa ważne opracowania w postaci rozdziałów. Były to: katalog taksonów obu wspomnianych grup roślin w Polsce w ujęciu odrębnym od koncepcji Prof. J. Szweykowskiego oraz wykaz polskich nazw rodzajowych i gatunkowych wszystkich wątrobowców i glewików Polski. Temu ostatniemu dziełu zawdzięczamy już stałą obecność w naszej hepatikoflorze bajecznych nazw takich jak muślinki i płaszczynki, buławniczki i bagniczki, płożyki, szurniki i srebrzyki oraz gładkosze czy nagoszki. Z pewnością oba wymienione rozdziały zasługiwały na osobne opracowanie (poza serią *Biodiversity of Poland*), co podkreślałoby bardziej ich wyjątkowość na równi z „An annotated checklist of Polish liverworts and hornworts” Profesora J. Szweykowskiego.

Profesor Henryk Klama był postacią wielowymiarową. Z całą pewnością wiele osób, z którymi pracował na co dzień, ma swoje własne wspomnienie o Nim. Im pozostawiam to szerokie pole. Henryk był wspaniałym naukowcem, świetnym i cenionym znawcą wątrobowców, niezwykle życzliwym, skromnym i uczciwym człowiekiem. Odszedł za szybko, dużo za szybko. Był Profesorem z klasą, takich już coraz mniej.

Podziękowania. Składam serdeczne podziękowania rodzinie Profesora Henryka Klamy – Państwu Halinie, Magdalenie i Piotrowi Klamom, za udostępnienie wszystkich materiałów i okazaną pomoc. Równie gorąco dziękuję dr Annie Salachnie (Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej) za pomoc. Panu Profesorowi Ryszardowi Ochyrze (Instytut Botaniki im. W. Szafera PAN w Krakowie) bardzo dziękuję za zainicjowanie napisania tego *Wspomnienia* oraz uwagi i uzupełnienia do tekstu.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

- OCHYRA R., STEBEL A., KLAMA H. & BIŁYK K. 2020. Addenda to the moss flora of the Polica Range in the Polish Western Carpathians. – *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica* **27**(2): 203–252.
- KLAMA H., BUCZKOWSKA K. & BĄCZKIEWICZ A. 2019. *Lophozipsis propagulifera* (Gottsche) Konstant. & Vilnet [New to Poland]. – W: L. T. ELLIS i in. New national and regional bryophyte records, 60. – *Journal of Bryology* **41**(3): 290.
- KLAMA H., STEBEL A., SALACHNA A. & ZUBEL R. 2019. Occurrence of *Trichocolea tomentella* (Ehrh.) Dumort. (*Marchantiophyta, Trichocoleaceae*) in the Polish Carpathians: distribution, habitat preferences, current threats, and recommendations. – *Acta Societatis Botanicorum Poloniae* **88**(3): 1–6.
- KLAMA H. & OCHYRA R. 2018. *Hookeria lucens* (*Bryophyta, Hookeriaceae*) – nowy gatunek we florze mchów Pasma Policy (Beskid Zachodnie). – *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica* **25**(2): 298–302.
- KLAMA H. & GÓRSKI P. 2018. Red List of Liverworts and Hornworts of Poland (4th edition, 2018). – *Cryptogamie, Bryologie* **39**(4): 415–441.
- KLAMA H. 2018. Wątrobowce Babiej Góry. – W: J. HOLEKSA & J. SZWAGRZYK (red.), *Rośliny Babiej Góry*, s. 9–28. Monografie Babiogórskie, Babiogórski Park Narodowy, Wrocław – Zawoja.
- KLAMA H. 2017. Prawna ochrona wątrobowców (*Marchantiophyta*) w Polsce. – *Inżynieria Ekologiczna* **18**: 209–215.

- KLAMA H.** 2017. Znaczenie parków narodowych dla ochrony wątrobowców w Polsce. – *Roczniki Bieszczadzkie* **25**: 211–224.
- KLAMA H.** 2014. Przyczynek do flory wątrobowców rezerwatu przyrody „Diabli Skok” (Równina Walecka, północna Polska). – *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica* **21**(1): 171–173.
- KLAMA H.** 2013. Materiały do flory wątrobowców masywu Babiej Góry (Karpaty Zachodnie). – *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica* **20**(1): 93–108.
- KLAMA H.** 2013. Wątrobowce doliny Terebowca w Bieszczadach Zachodnich (Polskie Karpaty Wschodnie). – *Roczniki Bieszczadzkie* **21**: 42–56.
- BUCZKOWSKA K., SAWICKI J., SZCZECIŃSKA M., **KLAMA H.** & BĄCZKIEWICZ A. 2012. Allopolyploid speciation of *Calypogeia sphagnicola* (Jungermanniopsida, *Calypogeiaceae*) based on isozyme and DNA markers. – *Plant Systematic and Evolution* **298**: 549–560.
- KLAMA H.** 2011. *Cephaloziella varians* (Gottsche) Steph. [New to Poland]. – W: L. T. ELLIS i in., New national and regional bryophyte records, 28. *Journal of Bryology* **33**(3): 240.
- KLAMA H.** & SALACHNA A. 2011. Interesujące zbiorowisko boru jodłowego *Abies alba-Bazzania trilobata* w Beskidzie Małym (Zewnętrzne Karpaty Zachodnie). – *Nauka Przyroda Technologie* **5**, 4, #69.
- SZWEJKOWSKI J. & **KLAMA H.** 2010. Liverworts of the Tatra National Park. A checklist. s. 60. W: Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- KLAMA H.** 2009. Role of phytosociology in development of nature conservation in Poland. – W: J. HOLEKSA, B. BABCZYŃSKA-SENDEK & S. WIKA (red.), The role of geobotany in biodiversity conservation, s. 35–42. University of Silesia, Katowice.
- KLAMA H.** 2008. A contribution to the liverwort flora of the Tatra National Park (southern Poland). – W: A. STEBEL & R. OCHYRA (red.), Bryophytes of the Polish Carpathians, s. 179–183. Sorus, Poznań.
- KLAMA H.**, SALACHNA A., SMIEJA A., BUCZKOWSKA K. & BĄCZKIEWICZ A. 2008. The species of genus *Chiloscyphus* in Tatra National Park (S Poland). – W: P. KOČÁREK, V. PLÁŠEK, K. MALACHOVÁ & Š. CIMALOVÁ (red.), Environmental Changes and Biological Assessment IV. – *Scripta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Ostraviensis* **186**: 126–133.
- KLAMA H.** 2007. Fitosocjologia a ochrona przyrody. – W: H. KASZA & H. KLAMA (red.), Zapobieganie zanieczyszczeniu, przekształcaniu i degradacji środowiska XIV, s. 61–88. Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała.
- KLAMA H.** 2006. Systematic catalogue of Polish liverwort and hornwort taxa. – W: J. SZWEJKOWSKI, An annotated checklist of Polish liverworts and hornworts, s. 83–100. W: Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- KLAMA H.** 2006. Polish names of genera and species of liverworts and hornworts – W: J. SZWEJKOWSKI, An annotated checklist of Polish liverworts and hornworts, s. 101–114. W: Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- KLAMA H.** 2006. “Comments to Szwejkowski’s list of species”. – W: J. SZWEJKOWSKI, An annotated checklist of Polish liverworts and hornworts, s.: 13, 18, 22, 23, 25, 30, 39, 48, 49, 70. W: Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- KLAMA H.** 2006. Red list of the liverworts and hornworts in Poland – Czerwona lista wątrobowców i glewików w Polsce. – W: Z. MIREK, K. ZARZYCKI, W. WOJEWODA & Z. SZELĄG (red.), Red list of plants and fungi in Poland – Czerwona lista roślin i grzybów Polski, s. 21–33. W: Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków.
- KLAMA H.** 2005. Ochrona gatunkowa wątrobowców w Polsce. – W: H. KASZA (red.), Zapobieganie zanieczyszczeniu środowiska XII. Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej. – *Zeszyty Naukowe* Nr 19, Inżynieria Włókiennicza i Ochrona Środowiska Seria **6**: 113–131.

- KLAMA H.** 2004. Wątrobowce (*Marchantiophyta*) Babiogórskiego Parku Narodowego. – W: B. W. WOŁO-SZYN, A. JAWORSKI & J. SZWAGRZYK (red.), Babiogórski Park Narodowy. Monografia Przyrodnicza, s. 333–356. Komitet Ochrony Przyrody PAN, Babiogórski Park Narodowy, Kraków.
- KLAMA H.** 2004. Zagrożenia i ochrona wątrobowców w Polsce. – W: J. SUSCHKA (red.), Zapobieganie zanieczyszczeniu środowiska XI. Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej. – Zeszyty Naukowe Nr 14, Inżynieria Włókiennicza i Ochrona Środowiska Seria 5: 62–80.
- KLAMA H.** 2004. Materiały do flory wątrobowców Puszczy Białowieskiej. – *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica* 11: 165–169.
- KLAMA H.** 2004. *Scapania parvifolia* (Marchantiopsida, *Scapaniaceae*) – nowy gatunek wątrobowca dla flory Karkonoszy. – *Fragmenta Floristica et Geobotanica Polonica* 11: 213–215.
- KLAMA H.** 2003. Rozdział 5. Różnorodność gatunkowa – wątrobowce i glewiki. – W: R. ANDRZEJEWSKI & A. WEIGLE (red.), Różnorodność biologiczna Polski, s. 49–58. Drugi polski raport – 10 lat po Rio. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, Warszawa.
- KLAMA H.** 2002. Distribution patterns of liverworts (Marchantiopsida) in natural forest communities (Białowieża Primeval Forest, NE Poland). s. xiv + 278. University of Bielsko-Biała, Bielsko-Biała.
- KLAMA H.** 2002. Relikty puszczańskie we florze wątrobowców zbiorowisk leśnych Puszczy Białowieskiej. – W: J. SUSCHKA (red.), Zapobieganie zanieczyszczeniu środowiska X. Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej. – Zeszyty Naukowe Nr 7, Inżynieria Włókiennicza i Ochrona Środowiska Seria 3: 244–260.
- KLAMA H., ŻARNOWIEC J. & JĘDRZEJKO K.** 1999. Mszaki naziemne w strukturze zbiorowisk roślinnych rezerwatów przyrody Makroregionu Południowego Polski. s. 236. Politechnika Łódzka Filia w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała.
- KLAMA H.** 1997. *Hepaticopsida*. – W: J. B. FALIŃSKI & W. MULENKO (red.), Cryptogamous plants in the forest communities of Białowieża National Park. Ecological Atlas (Project CRYPTO 4). – *Phytocoenosis* 9 (N.S.), Supplementum Cartographiae Geobotanicae 7: 112–122.
- KLAMA H., JĘDRZEJKO K., STEBEL A. & ŻARNOWIEC J.** 1997. *Hepaticae* macroregioni meridionali Poloniae exsiccati. Fasciculus VIII (No. 106–120). – W: K. JĘDRZEJKO (red.), Liverworts from southern Poland, s. 7–10. Silesian School of Medicine in Katowice, Katowice.
- KLAMA H., JĘDRZEJKO K., STEBEL A. & ŻARNOWIEC J.** 1997. *Hepaticae* macroregioni meridionali Poloniae exsiccati. Fasciculus IX (No. 121–135). – W: K. JĘDRZEJKO (red.), Liverworts from southern Poland, s. 11–14. Silesian School of Medicine in Katowice, Katowice.
- KLAMA H., JĘDRZEJKO K., STEBEL A. & ŻARNOWIEC J.** 1997. *Hepaticae* macroregioni meridionali Poloniae exsiccati. Fasciculus X (No. 136–150). – W: K. JĘDRZEJKO (red.), Liverworts from southern Poland, s. 15–18. Silesian School of Medicine in Katowice, Katowice.
- KLAMA H.** 1996. Wątrobowce (*Hepaticae*) Beskidu Żywiecko-Orawskiego (Karpaty Zachodnie). – *Monographiae Botanicae* 79: 1–144.
- KLAMA H., MULENKO W. & ŻARNOWIEC J.** 1996. Toposequence and concentration of forest communities and distribution of cryptogamous plants. – W: J. B. FALIŃSKI & W. MULENKO (red.), Cryptogamous plants in the forest communities of Białowieża National Park. Functional groups analysis and general synthesis (Project CRYPTO 3). – *Phytocoenosis* 8 (N.S.), *Archivum Geobotanicum* 6: 173–188.
- KLAMA H., MULENKO W., ŻARNOWIEC J. & FALIŃSKI J. B.** 1996. Richness and diversity of cryptogamous flora and forest communities differentiation. Summing-up. – W: J. B. FALIŃSKI & W. MULENKO (red.), Cryptogamous plants in the forest communities of Białowieża National Park. Functional groups analysis and general synthesis (Project CRYPTO 3). – *Phytocoenosis* 8 (N.S.), *Archivum Geobotanicum* 6: 189–196.
- CIEŚLIŃSKI S., CZYŻEWSKA K., FALIŃSKI J. B., KLAMA H., MULENKO W. & ŻARNOWIEC J.** 1996. Relicts of the primeval (virgin) forest. Relict phenomena. – W: J. B. FALIŃSKI & W. MULENKO (red.), Cryptogamous

plants in the forest communities of Białowieża National Park. Functional groups analysis and general synthesis (Project CRYPTO 3). – *Phytocoenosis* 8 (N.S.), *Archivum Geobotanicum* 6: 197–216.

KLAMA H. 1995. *Hepaticopsida*. – W: J. B. FALIŃSKI & W. MUŁENKO (red.), Cryptogamous plants in the forest communities of Białowieża National Park (Project CRYPTO). – *Phytocoenosis* 7 (N.S.), *Archivum Geobotanicum* 4: 63–74.

JĘDRZEJKO K., ŻARNOWIEC J. & KLAMA H. 1994 (1995). Udział mszaków w zbiorowiskach roślin naczyniowych rezerwatów przyrody – „Dolina Mnikowska”, „Bielańskie Skałki”, „Kajasówka”, „Skałki Przegorzalskie” i „Skolczanka” (Wyżyna Krakowsko-Częstochowska). – *Prądnik, Prace i Materiały Muzeum im. Prof. W. Szafera* 9: 101–118.

ŻARNOWIEC J., JĘDRZEJKO K. & KLAMA H. 1994 (1995). Brioflora rezerwatów przyrody – „Dolina Mnikowska”, „Bielańskie Skałki”, „Kajasówka”, „Skałki Przegorzalskie” i „Skolczanka” (Wyżyna Krakowsko-Częstochowska). – *Prądnik, Prace i Materiały Muzeum im. Prof. W. Szafera* 9: 119–136.

JĘDRZEJKO K., KLAMA H. & ŻARNOWIEC J. 1992. Flora mszaków wybranych rezerwatów przyrody Jury Krakowsko-Częstochowskiej. – *Archiwum Ochrony Środowiska* 1: 53–65.

JĘDRZEJKO K., KLAMA H. & ŻARNOWIEC J. 1992. Mszaki Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. – W: A. SZEPTYCKI & E. WARCHAŁOWSKA-ŚLIWA (red.), Antropogenne zmiany wybranych grup roślin i zwierząt Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. – *Prądnik, Prace i Materiały Muzeum im. Prof. W. Szafera* 5: 65–74.

KLAMA H., JĘDRZEJKO K. & ŻARNOWIEC J. 1988. *Hepaticae* macroregioni meridionali Poloniae exsiccati. Fasc. VII (No. 91–105). – W: *Hepaticae* Macroregioni Meridionali Poloniae Exsiccati, Fasciculus III–VII, s. 35–41. Silesian School of Medicine, Katowice – Sosnowiec 1984–1988.

KLAMA H., JĘDRZEJKO K. & ŻARNOWIEC J. 1987 (1988). *Hepaticae* macroregioni meridionali Poloniae exsiccati. Fasc. VI (No. 76–90). – W: *Hepaticae* Macroregioni Meridionali Poloniae Exsiccati, Fasciculus III–VII, s. 27–33. Silesian School of Medicine, Katowice – Sosnowiec 1984–1988.

KLAMA H. 1986. Obecny stan poznania flory wątrobowców Beskidu Żywieckiego. – *Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią, Seria B – Botanika* 37: 89–100.

Piotr GÓRSKI, *Katedra Botaniki, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, ul. Wojska Polskiego 71c, 60-625 Poznań, Polska; e-mail: piotr.gorski@up.poznan.pl*

DOI: <https://doi.org/10.35535/ffgp-2020-0063>